

RİZE ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI : 1

Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla

**ULUSLARARASI
KÂŞGARLI MAHMUD SEMPOZYUMU**

17-19 EKİM 2008, RİZE

BİLDİRİ METİNLERİ

EDİTÖR

Doç. Dr. M. Muhsin KALKIŞIM

RİZE 2008

KÂŞGARLI MAHMUD VE SES BİLGİSİ (BİRKAÇ NOT)

Doç. Dr. Süer EKER

Başkent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
suereker@yahoo.com

1. Giriş

Orta Çağların en önemli dilcilerinden biri olan Kâşgarlı'nın modeli, Arap dilciliğidir. 11. yüzyılda, hilafet, her ne kadar Türklerin kontrolü altında bulunmaktaysa da İspanya'dan Türkistan'a, Okyanusya'ya değin yayılan bilimsel ve kültürel Rönesans sürecindeki Arap-İslam kültürü ve bilimsel çalışmaları, sözlükçülük de dâhil olmak üzere, İslam dünyasının tartışılmaz biçimde esin kaynağı ve modeliydi (Arapça sözlükçülüğün etkisiyle ilgili olarak bk. Haywood 2003: 139–146).

Kâşgarlı'nın önünde, gelişmiş Arap sözlükçülük geleneğinin yanı sıra, 10. yüzyıldan itibaren ürün veren pro-İran, anti-Arap *şuubiye* hareketi (Haywood 2003: 140) ve bu hareketin en önemli eseri Orta Farsçaya öykünen, arkaikleştirilen bir dil ve üslupla kaleme alınan, az sayıda Arapça sözcüğün yer aldığı, kahramanlarının tümünün adının Farsça olduğu *Şehname* ve Farsça terim yapan *İbni Sina* modelleri ve Taberi tercümesi gibi Kur'an tercümeleri vardı.

Kâşgarlı'nın tekniği, Arap İslam sözlükçülük geleneği; 'ideoloji'si, *şuubiyeci* 'refleks'tir.

21. yüzyılda dahi yazımından dilbilgisine değin bir tür dokunulmazlığı olan Klasik Arapça, çok erken bir dönemde, İslamiyet öncesinin gelişmiş 'muallakât' seçim ölçütleri (bk. Haywood 2003:140) temelinde, Kur'an-ı Kerim ile birlikte ölçünleşmiş, Kur'an ve Hadis inceleme ve araştırmaları, Hicretin ilk yüzyılından itibaren çok güçlü bir dilbilim ve özellikle leksikografi geleneği yaratmıştı. Karahanlıların ve diğer Türk halklarının önemli bir bölümünün, İslam dünyasına intisap ettiği bu süreçte, Müslümanlara Türkçeyi öğretmeyi amaçlayan Türk bilgininin önünde, Arap sözlükçülük geleneğinin dışında başka bir seçenek olamazdı.

Kâşgarlı, *Ahmed Abdurrahman Halil El-Farâhîdî*'nin (ö. 175/791) *Kitabü'l-'Ayn* adlı çalışmasını model aldığını söylerken (I: 6), muhtemelen, kendi eserinin *Kitabü'l-'Ayn* gibi bir ilk olduğunu ifade etmek istiyordu. Onun, *Halifin*, ünsüzlerden oluşan Arapça kökleri çıkaklarına göre sıralayarak düzenlediği ve ilk harfi *'ayn* olan sözlüğü gördüğü ve bu sözlükten yararlandığı açıktır. Ancak, DLT'nin, esas olarak *Ebu İshak bin İbrahim El-Farabi*'nin (ö. 350/961) *Dîvânu'l-Edeb fî Beyanü Lugatü'l-Arab* adlı eserindeki yapıya göre düzenlendiği, ilk kez 1921'de Bertgsträsser tarafından belirtilmişti (Ermer 1999: 18).

DLT'nin secili uyaklarla süslenen zengin bir Arapça ile yazılan önsözü ve Orta Çağların gelişmiş Arapça sözlükçülük geleneğini yansıtan karmaşık planlamasıyla, Fars geleneğini model almadığı anlaşılıyor.³⁷⁰

Türk sözlükçülüğü, Karahanlılardan sonra, neredeyse Tanzimat'a değin, Arapça ve Farsça söz varlığının karşılıklarının verilmesinden ve tanımlanmasından, yani İslam dünyasındaki *lügat* geleneğinin sürdürülmesinden ibaret olmuştur.

Türkçeden Arapçaya, Türkçe kökenli sık kullanılan kelimelerin sözlüğü olan DLT, bu yönüyle çağını aşan bir öngörünün ve çalışmanın ürünüdür.

Bu yazı, DLT'deki ses bilgisel özellikleri ve gelişmeleri sergilemekten ziyade, Kâşgarlı'nın, ses bilgisinin temeli olan ünlü ve ünsüz kavramlarıyla ilgili olguları ne ölçüde ve hangi koşullarda ele aldığına yönelik bazı tespitlerle sınırlandırılmıştır.

2. DLT'nin Yöntembilimi

Arap dilciler, Arapçanın en özgün şeklini konuştuğunu, Kur'ani formları koruduğunu düşündükleri Bedevilerin 'bozulmamış' Arapçalarını esas almışlardır. Arap dilbilim geleneğinin model alındığı 'geç dönem' Türkçe gramerlerde de Arap dilcilerin idealize ettikleri 'Arabîyyeye paralel *Turkiyye* (Türkçe) kavramı aynı şekilde ideal bir dili ifade eder (Erners 1999: 68, 69). Kâşgarlı'ya göre ideal Türkçe, Türkçeden başka dil bilmeyen, tıpkı Bedeviler gibi, yabancı dillerin etkisinde kalmayan, yabancı ülkelere gidip gelmeyen, Farslarla karışmayan, Türklerin konuştuğu dildir (I: 29). Yine Kâşgarlı'ya göre ses, biçim, anlam vb. düzeylerde ölçünleri belirlenen değişiklikler, doğruluk bakımından *Toxsı* ve *Yağma*, Farsçanın aşırı etkisinde bulunmuş olmakla itham etse de yeğnilik bakımından Oğuzcadır. Ancak en açık ve tatlı dil, Hakaniye halkının dilidir (bk. I: 30).

Çok geniş bir söz varlığına sahip olan, bu söz varlığıyla ilgili çok sayıda örnek ve ayrıntılı açıklamalarla hazırlanan DLT, her alanda olduğu gibi, dilbilgisel düzeylerde de önemli malzemeler ve ipuçları sunar. DLT, Kâşgarlı tarafından düşülen ses bilgisi ile ilgili notlarla da, Türkçenin ses bilgisi tarihinin ve hatta bugünkü ses bilgisel sorunların anlaşılması için çok önemli bir kaynaktır.

Bir 'ünsüz dili' olarak nitelenen Arapçada, ünsüzlerin ayrımları ve belirleyicilikleri hem fonetik hem de morfolojik düzeylerde güçlüdür. Arapça söz üretim dizgesinde, genellikle üç, nadiren iki ve dört sestem/harften ibaret Arapça kökler, kendilerine eklenen belirli sesler/harfler ve bu seslere/harflere getirilen hareketlerle, mevcut vezinlere göre yeni kelimeler üretir. Kâşgarlı,

³⁷⁰Firdevsî ve halefi Tuslu Esedî'nin (ö. 1073) ve diğer şairlerin kullandıkları, az bilinen kelimeleri açıklayan *Lugat-i Furs*'ün 1066'da tamamlandığı sanılıyor. *Lugat-i Furs*, yaklaşık 1700 kelimeleik söz varlığı ile Fars dili ve edebiyatının ilk geniş hacimli sözlüğü olmakla birlikte, DLT'den kapsam ve hacim bakımından geride, ancak yöntem bakımından farklı ve özgündür. Bedreddin İbrahimî'nin 5000 madde başını aşan *Ferheng-i Zefāngūyā* ve *Cehānpūyā*'nın telif edilmesi için yaklaşık dört yüzyıl daha geçmesi gerekecektir (bk. Haywood 2003, Sadeqi 2008).

Arap dilcilik okulunun kendi içinde tutarlı olan ve Arapçanın bükünlü morfolojisini iyi betimleyen yöntembilimi, Karahanlı Türkçesine uyarlamaya çalışmıştır (yöntem için bk. Atalay 1985 I: 5–8, 23; Dankoff&Kelly 1982: 31–40, Ermers 1999: 16–20).

3. Kâşgarlı'nın Fonetik Paradigmaları

DLT'nin ses bilgisi incelemeleriyle ilgili paradigmaları modern dilbilim incelemelerinin paradigmalarından oldukça farklıdır. Modern terminolojide *sesbirim* olarak adlandırılan anlam ayırt edici sesler ve bağımlı biçimbirimler için DLT'de *harf* terimi kullanılır. Harf ve ses arasındaki ayrımın neredeyse 20. yüzyılın başlarına değin ihmal edildiği göz önüne alınırsa, Kâşgarlı'nın *ses* yerine *harf* terimini kullanması doğaldır; ancak, Kâşgarlı, alfabe/harf ve söyleyiş/ses arasındaki ayrımın farkındadır. Türk yazısından (Uygur yazısı) söz ederken, yazılıştaki yeri olmayan, fakat söyleyişte gerekli yedi harfin bulunduğunu ve Türk dillerinin bunlarsız olmayacağını belirtir (I: 8).

DLT'de *sesbirim* ve *biçimbirim* kavramları ve ayrımları yoktur. Kâşgarlı'nın kullandığı *harf* terimi, bugünkü anlamıyla yalnızca sese hatta harfe tekabül etmez. Harfler, DLT'de Arapçada olduğu gibi, bir yandan sesleri gösterirken, bir yandan da biçimbirimlere işaret eder. *Harf*, *ortografi*, *ses* ve *biçim* özelliklerini bir arada taşıyan bir kavramdır. Bu yöntem, Arap dilbilgisi modeline göre hazırlanan çalışmalar için kısmen pratik olsa da, Arap alfabesinin devrede bulunmadığı dilbilim incelemeleri için anlamsızdır. Konuyu aşağıdaki örnekle daha iyi açıklayabiliriz:

'Mazisi بردى (*bardi*) olan kelime, sıfat halinde بردجى (*bardaçı*) olur. Mazi alameti olan د (dal) ile ی (ye) arasına ج (cim) girmiştir.' (II: 32).

bardi ve *bardaçı* örneklerinde yer alan {-dı} ve {-daçı} biçimbirimleri arasında, bugünkü bilgilere göre, kökenbilgisel ilişki kurulamaz. Birbirleri ile ilişkili bulunmayan iki biçimbirim arasına, biçimlik işlevinin ne olduğu tanımlanamayan, ancak birleştirdiklerini anlamlı ve görevli başka bir biçimbirim hâline getiren *y* girer. *y* burada, *sesbirim* ya da *biçimbirim* değildir. Yukarıda belirtildiği gibi, DLT'nin paradigmaları geniş ölçüde harflerin, yazının esas olduğu, Arap dilbilim ve sözlükçülük geleneğine dayalıdır.

Bu nedenle, Kâşgarlı'nın herhangi bir Türk topluluğun, bazı harfleri, başka harflere çevirdiği vb. tespitleri, her zaman ses bilgisel olguları göstermez.

3.1. *harf* ve *sesbirim*:

'İsimlerde ve fiillerde işin devam etmekte olduğuna bir belge bulunursa, kelimenin ortasındaki ğ harfini atmakta Oğuzlarla Kıpçaklar birbirlerine uymuşlardır. Türkler 'alakarga'ya *çumguk*, öbürleri *çumuk* derler. Fiillere örnek 'O kimse, daima evine gidendir' diyecek yerde *ol ewge bargan ol* derler. Oğuzlarla Kıpçaklar *baran ol* derler. Türklerin *ol er kulını uragan ol* dedikleri yerde, bunlar *uran* derler. Bunun gibi –yeğnilik olsun diye- isim ve fiillerde ğ'in yerini tutan ک harfini atarlar (I: 33).

Kâşgarlı, Oğuzcanın en önemli seslik özelliklerinden biri olan söz içi, ek başı durumundaki *-ğ-* ünsüzünün düşmesiyle ilgili verdiği bu örneklerde, Kıpçaklarla ilgili bilgi, bugünkü gerçeği yansıtmamakla birlikte, *harf*, tam olarak *sesbirim* karşılığındadır. Kâşgarlı 'en az çaba' ilkesinin de farkındadır ve bu ünsüzlerin düşmesinin sebebini 'yeğnilik' ile açıklar.

Kâşgarlı aynı zamanda dikkatli ve ilkel bir sesbilimci olarak art ünlüler ve art damak ünsüzleriyle ilgili verdiği örneklerin *-g/-ğ-* düşmesini tam yansıtmayacağını değerlendirir ve aynı ses olayının *ğ* ile aynı işlevdeki *ك* harfinde de, yani ön ünlülerin yanındaki ön damak ünsüzü *g* içinde geçerli olduğunu not eder.

3.2. *harf* ve biçimbirim

"*ülüş* 'pay hisse' ش (şin) harfi aslında ك tir (kef).

ülüş 'budun arasında pay ayırış. Aslında ش (şin) harfi ك ten (kâf) çevrilmez. Arapçada da böyledir; Kur'an'da ...*tahteki* yerinde *tahtesi* diye bir okuyuş vardır." (I: 62, 63).³⁷¹

İlk örnekte, Kâşgarlı, *ülüg* 'pay, hisse' kelimesinde *kef* harfinin, aynı anlamdaki *ülüş*'te *şin* harfine çevrildiği notunu düşerken, sözünü ettiği bir fonetik değişme değil, aynı tabana (**ül-* 'bölmek, paylaşım') (Dankoff 1985: 59) gelen ve eş anlamlı kelimeler türeten {-k} ve {-ş} biçimbirimleridir. Benzer şekilde, 'fiilden türeyen sıfatlar'dan *-daç*'ı anlatırken '*dal* harfi ile *ye* harfi arasında *cim* girmiştir' (II: 32) ifadesi şeklen doğrudur. Ancak *mazi* ve *muzari* üzerine kurulu paradigmadan hareketle, geçmiş zaman ekinin iki harfinin arasına *cim* harfinin girerek gelecek zaman işlevli sıfat-fiil oluşturması mümkün değildir.

4. DLT'de Sesler ve Seslerin Gösterimi

Kâşgarlı'nın, Arap alfabesine yönelik modifikasyonları ve yazım sistemindeki düzenlemeleri sınırlıdır. Tamamı ünsüzleri gösteren 28 yazıbirimden oluşan Arap alfabesi, Kur'an-ı Kerim'in, Arapça aslına uygun biçimde okunmasına aracılık etmesi nedeniyle, Müslümanlar için kutsal kabul edilmiş, Arapçanın erken dönemlerde oluşan söyleniş ve yazılış ölçünleri yüzyıllar boyunca büyük ölçüde korunmuştur. Kur'an-ı Kerim'i doğru okuma endişesinin ortaya çıkardığı *tecvit*, 'harflerin sıfatlarının nasıl olması, yani harflerin işaret ettiği seslerin çıkaklarından hangi şekillerde çıkartılması gerektiğinin öğrenilmesi, seslerin ortaklıklarının ve ayırt ediciliklerinin belirlenmesi Arap dilciliğinin en eski konularındandır.

Kâşgarlı, Arap alfabesi ile ilgili temel ilkeleri Türkçeye uyarlamaya çalışırken, Arap harflerini korumaya, tadil etmemeye özen göstermiş, muhtemelen yukarıdaki endişelerle, Türkçeye özgü sesleri diakritik işaretler kullanmadan tanımlamış, bu tür *harflerin* nasıl telaffuz edildiğini sık sık hatırlatma gereği duymuştur. Yusuf ve Kâşgarlı ile başlayan Arap alfabesinin

³⁷¹İlgi çekici bir nokta da Kâşgarlı'nın, Türkçedeki fonetik nöbetleşmelere, Ar. *tahteki* // *tahtesi* örneklerinde olduğu gibi, sık sık Arapça ve Farsçadan örnekler vermesidir (I: 63). Bu örnekler, ses değişmelerinin evrensel niteliğini gösterir.

özünü koruma endişesi, Harf Devrimi'ne değin sürmüş, ³⁷² /ñ/ dâhil, 'tadil edilen harfler', neredeyse, ilköğretim kitapları dışında kullanım alanı bulamamıştır.

Kâşgarlı, "Kur'an harfleri"nden özgün biçimleri ile yararlanırken Arapçada bulunmayan Türkçeye özgü sesleri, Arap harfleri aracılığıyla, ancak Türkçe örnek kelimeler vermek suretiyle tanımlamış, açıklamış, söyleniş ve yazım ölçünlerini göstermiş, hatta etnik gruplardaki söyleyiş farklarının yarattığı toplumsesbilgisel ayrımların altını çizmiştir (bk. I: 5-8).

Ses olayları, ses değişimleri, nöbetleşmeler, morfonetik birleşmeler, ses uyumları vb. ses bilgisi ile ilgili pek çok sorunun, Kâşgarlı tarafından daha 11. yüzyılda belirlenmiş olduğunu, bunlarla ilgili açıklama ve ölçünlerin konulduğunu görüyoruz.

5. Ünlüler

Türkçenin, genel kabul gördüğü şekliyle, 9 ünlüsünün ve Türkçe ses dizgesinin en önemli özelliklerinden biri olan ünlü uyumlarının, Arapçanın kısa ve uzun biçimleri ile standart üç 'zayıf ünsüz' /a, i, u/ ile gösterimi, DLT'den bugüne değin çözümlenemeyen bir sorundur. Ünsüzler, hareketler (*fetha, kesre, zamme*) aracılığıyla 'harekete geçirilerek' *meftuh* (A), *meksur* (I), ve *mazmum* (U/O) ünlüler gösterilir.

Arap alfabesinde ünlü işaretleri, ihmal edilebilir. Aynı sistem Türkçede de kullanılmıştır. Ancak Kâşgarlı Arap ve Türk alfabe sistemleri arasındaki temel farklılıkları anlatırken, ünlülerin harekeye bir harf ziyade edilerek (*elif, vav* ve *ye*) gösterildiğinin altını çizer ve Türk yazısında kuralın, söylenişte yeri olmamakla beraber- her üstünün bir *elif*, her ötrenin bir *vav*, her esrenin de bir *ye* ile gösterilmesi olduğunu belirtir (I: 10, Türk alfabesinde ünlülerin gösterimi ile ilgili olarak bk. I: 405). Kâşgarlı'nın bu notu, modern ölçütlerle fonetik alfabenin ipuçlarıdır. Ancak, Kâşgarlı Türkçede en çok yedi harfli kelime bulunabileceğini söylerken, söz içindeki ünlüleri kastetmez.³⁷² Bu tespit, Arap yazımının tipik bir örneğidir. Kuşkusuz aynı ilke runik yazılı metinler için de söz konusuydu. Ünlülerin gösterimi, sözcüğün okunmasına ve tanınmasına katkısının sınırlı oluşu nedeniyle, genellikle ihmal edilmiştir.³⁷³

Kâşgarlı artlık-önlük ve dudak uyumlarının da farkındadır. Örneğin, *-lıkın/-likin* ekini incelerken, art ünlülüş şeklin asıl olduğunu, ince ve çekmeli kelimelerde yani ön ünlülerde kâf geldiğini şu şekilde belirtir:

"'ile' manasına iki edattır... bu eklerde *kaf* asıldır; *kâf*, ahengi ince ve çekmeli kelimelerde *kaf*tan bedel gelmiştir"

Kâşgarlı artlık-önlük uyumunu, ünsüzler, ekin düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmesini de, benzer biçimde, Arap alfabesinin hareketleri aracılığıyla açıklar:

³⁷² *z(a)rg(u)nçm(u)d*'güzel kokulu bir çeşit fesleğen' (I: 17).

³⁷³ Günümüzde, elektronik ortamdaki pratik amaçlı, gayriresmi iletişimde de kısmen bu süreç yaşanmaktadır.

"...*lam* harfi esre, bazı kere ötre okunur....Bu ek kendisine getirilen kelimenin ortası (kelimenin ek almadan önceki sonu) ötre olursa bu edatlardaki *lam* harfi ötre olur. Kelimenin ortası (kelimenin ek almadan önceki sonu) esre veya sakin olursa *lam* esre kılınır." (II: 91).

5.1. Ünlülerin Gösterimi: DLT'de ünlü nicelik ve nitelikleri; harekeler, 'uzatma harfleri' *elif* //, *vav* |v|, *ye* /y/ ve kelimenin yazılışında yer alan ünsüz harfleri aracılığıyla belirlenir.

Söz başı ve söz içi ünlüler genellikle harekelerle, söz sonu ünsüzler ise *elif*, *vav*, *ye* ile gösterilir. Ünlülerin harekelerle gösterilmesinin en önemli nedeni, bu harflerin, Arapça ve Farsçada uzunluğa işaret etmesi nedeniyle, hedef kitlenin Türkçe sözcükleri yanlış söyleyişe sevk edebileceği endişesi olabilir.

Bazı yazım sistemlerinde ünlü niteliklerinin bir bölümü ünsüzlerle işaretlenir. Runik metinlerde ünlü niteliklerinin belirlenmesi, büyük ölçüde kelimeye yer alan veya kelimeye eklenen biçimbirimlerde, ön ve art varyantları ayrı ayrı gösterilen $b^1 \times b^2$, $d^1 \times d^2$ vb. 'çevresel' ünsüzlere bağlıdır. Türkçenin yazımında kullanılan Arap alfabesinde de sistem aşağı yukarı aynıdır, *ğ*, *ı* gibi art damak ünsüzlerini gösteren harfler, art ünlüleri; *g*, *k* gibi ön damak ünsüzlerini gösteren harfler de ön ünlüleri belirler. *t*, *b*, *c* vb. 'yansız' harflerde ünlü niteliği, kelimeye art veya ön damak ünsüzleri ihtiva eden bağımlı biçimbirim eklenmezse, tarihî metinlerdeki durum, ancak modern değişkeler aracılığıyla aydınlatılabilir.

Arapça ve Farsça kelimelerde /*ğ*, *k*/ gibi art damak ünsüzlerinin, /*i*:/, /*e*/ yani ön ünlüler ile birlikte bulunabildiğini biliyoruz. *kaf* ve *kef* harflerinden ilkinin Türkçede art, ikincisinin ön ünlülerle tamamlayıcı dağılım içinde kullanımı, doğal olarak, Yusuf ve Kâşgarlı ile başlar. Kâşgarlı art ve ön ünlüler arasındaki farkı sık sık 'tok ve söylenen kelimeler' ve 'ince ve yumuşak söylenen kelimeler' sözleriyle betimler (ör. I: 27).³⁷⁴

Türkçe kökenli sözlerde *elif* //, *vav* |v| ve *ye* /y/ de kullanılabilir:

"İki harfli bir fiili, söylenişçe tok söyleyerek üç harfliler arasına koymak dahi olabilir. *b(a)rdı* denildiği gibi, *bardı* da denilebilir. Yine bunun gibi *t(u)rdı* ve *turdı* denilebilir. Bu, ancak mazi sigasında yapılır, muzari ve mastar sigalarında yapılmaz; bu, isimlere, aslında bulunmamakla beraber, uzatma harfleri ve yumuşak harfler ziyade etmek gibidir. Nitekim *y(i)gaç* yazıldığı gibi *y(i)g(a)ç* dahi yazılır, 'ağaç' demektir. 'Şahit' anlamında olan *t(a)nuk* ile *t(a)n(u)k* da böyledir. Lakin doğru ve güzel olan, isimlerde ve fiillerde kelimenin kısa ve söyleyişte sağlam olmasıdır." (II: 37).

Kâşgarlı'nın bu sözleri, yazım endişesinden ziyade, söyleyişle ilgili olmalıdır. Ünlü gösterimlerindeki *elif*, *vav* ve *ye*'nin işlevselliği, ayrı bir araştırma konusu olmakla birlikte, Kâşgarlı bir yandan, 'Türk dilinde doğru

³⁷⁴ Aslında *kef* ve *kaf* harfleri, Arapçada ve Farsçada Türkçedekinden farklı sesleri karşılar. Örneğin Farsçada *kef* harfi, Türkçede art damak *k*'sına; *kaf* harfi ise en yakın *ğ* sesine karşılık gelebilir.

olan, söylenişte kısa veya çıkakta sert olandır.' (I: 322) ifadesiyle, sözün kısa olmasının, uzun olmasından yeğ olduğunu vurgularken, bir yandan da *t(ö)rt//tört* 'dört' (I: 341) vb. pek çok örnekte 'uzatma harfleri' ile yazmanın daha iyi olduğu görüşündedir. Kâşgarlı, *-mAK* mastar (II: 38) ve *-GAN* sıfat-fil (I: 512-515) vb. bir kısım eklerin ünlülerini de sürekli elifle gösterir. Uzatma harflerinin kullanımında bir kararsızlık olduğu açıktır.

Kâşgarlı *aat* 'ad, isim', *aaç* 'aç', *aar böri* 'sırtlan', *aaç* 'az', *aaç* 'ars, as, kakım', *aaç* 'ak' (I: 79-81) vb. kelimeleri söz başında iki elifle yazar, bunun, Ana Türkçe birincil ünlü uzunluklarının Karahanlıcada korunmuş olabileceğini gösteren özel gösterimler olduğu bilinmektedir.

6. Ünsüzler

Kâşgarlı, "Kur'an harfleri"nden özgün biçimleri ile yararlanırken, Türkçeye özgü ünsüzleri, bu harflerle tanımlamış, açıklamış, ünsüzlerle ilgili gelişmeleri, nöbetleşmeleri, söyleniş ve yazım ölçünlerini göstermiş hatta, etnik gruplardaki söyleyiş farklarının yarattığı toplumsesbilgisel ayrımların altını çizmiştir.

Kâşgarlı'nın açıklamaları ve örnekleri, Türk yazı dillerindeki birçok ses gelişiminin başlangıcının 11. yüzyıla değin uzandığını ortaya koyar. Örneğin, Oğuzların, Farsçadan kopyaladığı *gezer* 'havuç' için 'kelimedeki *kâf* harfi biraz gevşetilmiştir' tespiti (I: 431), Oğuzca *k-* > *g-* gelişiminin en eski örneklerindendir.

Kâşgarlı, dillerin sesbirim envanterlerinin birbirinden farklı olabileceğinin, örneğin Türk dilinde *sad* (I: 436) ve *he* (I: 161, 321) seslerinin bulunmadığının bilincindedir. Aynı şekilde, *itbak* harfleri ص , ض , ط , ظ /*ś*, ž ē ž/ ve *boğaz* harfleri ع , ه , ح /*Ǿ*, h, ħ/nin, Arapçada sesbirim olduğunu, bunlardan yalnızca /h/nin Türkçe deşikelerde çok az sözcükte ikincil ses olarak veya 'duraklatmak' üzere, yani yansımalarda sözcüklerin asli sesleri içinde yer aldığını ileri sürer ki bu yargı, bugün için de geçerlidir.³⁷⁵ Kâşgarlı, *h* bulunan *Xotan* dilinde Hint dillerinin izlerinin görüldüğü, Kençek deşiksesinin ise iyi bir Türkçe olmadığı kanısındadır (I: 9). Bunlar, bir bakıma toplumsesbilgisel tespitlerdir.

Kâşgarlı, ünsüz uyumlarının da farkındadır, bu uyumlarla ilgili olarak *köçti* sözünden hareketle 'mazi alameti' olan *dal* harfinin 'sert harfler'de 'söyleniş tatlılaştırmak' amacıyla *te*'ye çevrildiğini belirtir. Ancak ölçün, mazi sigası *dal*'ın özgün şeklinin korunmasıdır (II: 33, 34).

6.1. Bazı Ünsüzlerin Gösterimi: Sami kaynaklı olmayan dillerin, Arap harfli yazım dizgelerinde, ب , ف , ك , ج vb.lerine eklenen çizgi, nokta gibi 'diakritik'lerle bazı tadilatların yapıldığını biliyoruz. Bunlar arasında nokta sayısının 1'den 3'e çıkartılması ile oluşturulan /p/ için, پ; /ç/ için, چ; /j/ için, ج; w için, و; /ñ/ için, ن; /g/ için, گ gibi yaygın örneklerin yanı sıra, daha az kullanılan başka 'modifiye' edilmiş harfler de vardır. Arap alfabesine en önemli

³⁷⁵ *tah tah* (şahini çağırma için), *kurrh kurrh* (tayı çağırma için) (I: 9).

Türk katkısı ك harfi /ñ/ dışındaki, tadil edilmiş bu harfler, *Farsça harfler* olarak bilinir. Bunların ortak özelliği, genellikle Arapçada bulunmayan ya da az kullanılan sesleri göstermeleridir.

DLT'de ölçünlü harflerin dışında, [w]yi göstermek üzere, فye yer verilmiştir. Diğer bazı önemli gösterimler şu şekildedir:

6.1.1. /ç/ ve /p/nin Gösterimi: Kâşgarlı'nın 'sert harfler' adını verdiği sesler arasında *te*'den başka, *sert b* (=p), *sert cim* (=ç), *sert kâf* (=k) harfleri vardır. Bu harfler Kâşgarlı tarafından şu şekilde açıklanır:

Sert be (=p), *tepti* kelimesindeki gibidir. *te*, *tutti*; *çim*, *kaçtı*; *kâf*, *çökti* kelimelerindeki gibidir. *kaf* da sert *kâfa* uyarak bazı kere sert harfler arasına girebilir: *ol maña baktı* gibi. Bu gördüğünün kelimelerdeki *dal* harfi, *çakağın* sertliği yüzünden-yukarıda söylediğim gibi- *te*'ye çevrilmiştir; asıl olan *da*'dır. Fakat *te* ile söylemek daha tatlıdır'(II: 33, 34).

Arap alfabesinde ötümlü /b/ ve /c/ harflerini temsil eden *be* ve *cim* harflerinin, ötümsüz karşılıkları için de kullanılmasının diğer bir nedeni Uygur geleneğinin sürdürülmesidir.

6.1.2. /k/, /g/ ve /ñ/nin Gösterimi: Kâşgarlı, Arap alfabesinde yer almayan ön damak *ğ*sini, 'yumuşak kâf', 'gevşetilmiş kâf'; /ñ/ *sesini gunneli kâf*, özgün *kaf* harfini ise 'sert kâf' veya 'sağlam kâf' olarak tanımlar (I: 511).Yazıda aynı harflerle gösterilen bu sesler *etlik/etlig*, *eteglik/eteglig*, *bitiglik/bitiglig* vb. örneklerde, -IIğ; {-IIk}, {-IIg} vb. ayrı biçimbirimleri gösterir:

'*etlik* 'et asılacak çengel; kesilmek için hazırlanan koyun....Et sahibi olan kimseye de 'yumuşak kâf ile' *etlig kişi* denir" (I: 101)"

'*eteklik böz* 'etek yapılacak bez'. bir elbisenin etekli olduğu söylenmek istenirse *eteklig ton* denir (kâf harfi yumuşaktır.)' (I: 152);

bitiklik 'yazı yazılmak için hazırlanan nesne' sahibi için kelime yumuşak kâf ile kullanılır.' (I: 508).

'*beg*, yumuşak kâf iledir." (I: 358).

Kâşgarlı'nın, soyut isimlerin *sert kâfli*, sıfatların *yumuşak kâfli* olduğu tespiti ilgi çekicidir (I: 525).

6.1.3. w (ف)nin Gösterimi: Kâşgarlı, Türkçe sözlerde, diş dudak *v*si ile çift dudak *w*si ayrımını gösterir. DLT'de ساف [saw], سوف [suw], افت [uwut] vb. kelimelerde ف harfinin üç noktalı biçimi ile yazılan ف [w] harfi, daha sonraki dönemlerde yaygın olarak kullanılmamıştır.³⁷⁶ Modifikasyonun و (vav) harfi yerine ف (fe) harfi kullanılarak yapılması, harfin işaret ettiği sesin ötümsüz veya en azından yarı ötümsüz olabileceğini düşündürmektedir; ancak, Kâşgarlı'nın 'yumuşak v' nitelemesi (I: 493), bu savı zayıflatır, Kâşgarlı *çift dudak v*sine işaret ediyor olmalıdır.

ف [w] ve و [v] harflerinin işaret ettikleri seslerin, anlam ayırt edici olmadığı, Kâşgarlı'nın *ewin* // *evin* 'tane', *uwut* // *uvut* 'ut, haya', *yawa* // *yava* 'kulgan dikenli ve Hint ayvası' vb. örneklerde gösterdiği nöbetleşmeden anlaşılmaktadır. Kâşgarlı 'Asıl olan *w* harfi iki çıkak arasında söylenmelidir. *w* harfi, *v* harfi ile yer değiştirebilir. Nitekim 'peygamber' anlamına gelen *yalavaç* sözü

³⁷⁶ Modern dönemlerde Arap harfi Kerkük Türkçesi ile oluşturulan metinlerde, sözlü dilde /b/nin belirgin bir altsesbirimini gösteren bu harf özellikle gösterilmiştir.

yalawaç olarak da söylenebilir' (I: 83, 84) derken, *tawar* kelimesinin Oğuzların ve onlara uyanların [w] ile değil, [v] ile söyledikleri notu (I: 362), bir toplumsesbilgisel gösterge olarak her iki altsesbirimin etnik gruplar arasında ayırım göstergesi, bir *etnik işaretleyici* olduğunu gösteriyor.

Örneklerden anlaşıldığı üzere, [w] ve [v], anlam bakımından zıtlaşmadıklarından, sesbirim sayılmazlar; birbirlerinin yerlerine kullanılabilirliklerine göre, tamamlayıcı dağılım içinde de değildir. Bu durumda, verilen bilgiler bir arada değerlendirildiğinde, [w] ve [v]nin; Türkiye Türkçesindeki duruma kısmen benzer şekilde, /v/ sesbiriminin 'belirgin' altsesbirimleri olduklarını söyleyebiliriz. DLT'deki [w] ve [v] ilişkisi, Modern Türkiye Türkçesinde, sesbirim olmadıkları ve *fonem-harf karşılıklılığı* ilkesine rağmen, alfabe de ayrı harflerle gösterilen [ç] ve [j] seslerinin durumu ile karşılaştırılabilir.

6.1.4. /j/nin Gösterimi: Arap alfabesinde asli harf olmayan, ancak DLT'de ek açıklamalarla belirtilen diğer bir ses, *ğ*dir (ğ). Kâşgarlı tarafından boğumlanma yeri, daima 'iki z çıkacağı arasında, iki çıkak arasında' sözleriyle açıklanan *j* (I: 72, 77 vd.), en az bin yıldır Türkçede var olmasına karşın, sesbirim niteliği kazanamamıştır.

j sesi *tejik* (I: 387) 'Tacik, Farslı', *üyük* 'harf; hece, *ajun*³⁷⁷ 'dünya' vb. birkaç kopya kelimedede birincildir. *jagıla-//çagıla-//şagıla-* 'çağlamak'; *aguz//awuj* 'ağız, ilk süt', *érinç//érinj* 'iyi yaşayış, nimet içinde geçiniş, nimet, bolluk' (bk. *erej*), gibi bir bölümü yansıma sözler olmak üzere, 50 civarında Türkçe kökenli sözde *j* sesi vardır.

Kâşgarlı, *ğ* nin, bazı kelimelerde *z* ile söylenebileceğini ifade eder (I: 55.). Türkçe sözlerde de *z//j* nöbetleşmesinin yanında *ç//j*, *ş//j* nöbetleşmeleri de vardır. *z//j* nöbetleşmesi, Farsça kelimeler için de tipiktir.

6.1.5. /ñ/nin Gösterimi: Çıkak yeri geniz olan sesler Arap dilciliğinde *gunne* olarak adlandırılır. Kâşgarlı *gunneli kâfı*, yani Türkçe için karakteristik /ñ/ sesbirimini göstermek üzere, Uygur geleneği sürdürülerek *𐰽* yani /n/ + /g/ > /ñ/ kullanmıştır.

KAYNAKLAR

Atalay, Besim (1985, 1986), *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi* I, II, III, Ankara: TDK Yayınları.

Atalay, Besim (1986), *Divanü Lügat-it-Türk Dizini* "Endeks" IV, Ankara: TDK Yayınları.

Dankoff, Robert, [with James Kelly] (1982–1985), Mahmud al-Kashgari, *Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk)*, edited and translated with introduction and indices. Cambridge, Mass., Part I: 1982, Part II: 1984, Part III 1985.

Ermers, Robert (1999), *Arabic Grammars of Turkic*, By Studies in Semitic Languages and Linguistics. vol. 28. Leiden: E. J. Brill.

Haywood, John A. (2003), "The Influence of Arabic Lexicography", *Lexicography: Critical Concepts* (eds. Mick R. K. Smith, R. R. K. Hartmann), Taylor & Francis, pp. 139–145.

Sadeqi, 'Ali Aşraf, J. R. Perry, H. Sâme'î (6.9.2008), "Persian Dictionaries", (<http://www.iranica.com/newsite>)

³⁷⁷ Kâşgarlı'ya göre Çiğilcedir (I: 71).